

A Research on the Gendered Arabic Language and Its Representations in the Qur'an

Maryam Kheiry¹

Shahryar Niazy²

Mozhgan Sarshar³

DOI: [10.22051/tqh.2020.29078.2709](https://doi.org/10.22051/tqh.2020.29078.2709)

Received: 18/01/2020

Accepted: 22/06/2020

Abstract

The study of the language of the Qur'an from the gender viewpoint is a modern approach in linguistic studies of contemporary scholarship. In this research, the Arabic as a gendered language and its representation in the Qur'anic language are examined. The gendered language represents men and women unequally, as some kinds of bias and prejudice will appear for one gender and the other side will face discrimination. As the language is treated as an important component of culture in society, application of gendered examples could directly affect the status of men and women in culture and society. The fundamental goal of this research is to provide a series of information to make aware of the mentalities regarding Arabic gendered language. It examines the Arabic language and the language of the Qur'an from the perspective of linguistics of gender as a gendered language. The research method is descriptive - analytical because it describes the language of the Qur'an as being gendered through collecting linguistic evidence from Qur'an and represents the Arabic gender discrimination used in the Qur'anic text. The results show that Arabic is a gender-sensitive language and the masculine form domains its vocabulary. However, the most important characteristic is its strength in the generation of various meanings and its interpretation, which makes this language capable of producing equality implications or interpretations.

Keywords: *Gender in the Qur'an, Gendered Language, Gender Discrimination in Language, Elimination of Gender in Language.*

¹. PhD Candidate of Qur'an and Hadith Sciences, Faculty of Laws, Theology and Political Sciences, Azad University, Sciences and Researches Branch, Tehran, Iran.

maryam_kheiry@yahoo.com

². Associate Professor, Department of Arabic, Faculty of Letters and Humanities, University of Tehran, Iran. (The Corresponding Author).

shniazi@ut.ac.ir

³. Assistant Professor, Department of Qur'an and Hadith Sciences, Faculty of Laws, Theology and Political Sciences, Azad University, Sciences and Researches Branch, Tehran, Iran.

m-sarshar@srbiau.ac.ir

A Research on the Gendered Arabic Language and Its Representations in the Qur'an

Maryam Kheiry¹

Shahryar Niazy²

Mozhgan Sarshar³

DOI: [10.22051/tqh.2020.29078.2709](https://doi.org/10.22051/tqh.2020.29078.2709)

Received: 18/01/2020

Accepted: 22/06/2020

Extended Abstract

Examination of the language of Quran from the gender point of view is a modern approach in linguistic studies of contemporary Quran researchers. Among the languages across the globe, Arabic and Quranic Arabic are considered as languages in which the gender of language is very wide and diverse. Arabic as a gendered language and the language of the Qur'an, as a special language for monotheistic prophets, has always been the focus of attention on the part of researchers in the field of historical linguistics of the ancient Akkadian-Hebrew and Arabic languages and the like. It is worth noting that the Arabic language possesses different abilities and inabilities and it is exposed to any type of socio-historic changes. These features are also reflected in the language of the Qur'an. In addition, the presence of feminine marks in the Arabic language has not helped to establish gender justice. Therefore, the only solution to answer this question is to review and rethink the Arabic texts, especially the text of the Qur'an, from various angles.

¹. PhD Candidate of Qur'an and Hadith Sciences, Faculty of Laws, Theology and Political Sciences, Azad University, Sciences and Researches Branch, Tehran, Iran.

maryam_kheiry@yahoo.com

². Associate Professor, Department of Arabic, Faculty of Letters and Humanities, University of Tehran, Iran. (The Corresponding Author).

shniazi@ut.ac.ir

³. Assistant Professor, Department of Qur'an and Hadith Sciences, Faculty of Laws, Theology and Political Sciences, Azad University, Sciences and Researches Branch, Tehran, Iran.

m-sarshar@srbiau.ac.ir

In the present research, After reviewing the background of the research, the concepts in this field such as: the concept of sex and gender and linguistics of gender, etc. have been examined and it is clear that the elements of language are not related to gender in nature and cannot be attributed to male female or feminine and masculine characteristics. Parts of this ambiguity lie in the difference between "sex" and "gender". Therefore, a semantic distinction must be made between sex and gender. On the other hand, the linguistic data and evidence collected in this study show that traces of being a gendered language are evident in Arabic in terms of grammar and syntax and word formation, and from the point of view of types of significations and implication.

The Arabic as a gendered language and its representation in Quranic language has been examined. The gendered language represents men and women in an unequal way. So, some kinds of bias and prejudice will appear towards one gender and the other gender will suffer discrimination. As language is deemed to be one of the most important components of culture in any society, application of gendered examples could directly affect the status of men and women in culture and society. So, in what follows, 18 parameters regarding the characteristics of the Arabic gendered language and their manifestation in the language of the Qur'an have been analyzed. Examination of these parameters showed that the language of the Qur'an is transgendered and its most important feature is the ability of this language to reduce words along with the development of meaning. In addition, this language has the power of modeling and creating similar patterns that allow it to convey more meanings. This research is based on the research methodology of gender linguistics, modern understanding independent of gender discrimination in the text of the Qur'an; and providing a set of information. The distinction between this study and other conducted works is that although discrimination against women lies in the linguistic layers, which in turn originates from the socio-cultural status governing the society, the identification of gender parameters of Arabic and Quranic Arabic by researchers can be influential in linguistic policies and in the field of linguistic planning; so that a realistic image of women can be represented while eliminating gender orientation and discrimination.

The fundamental goal of the present research is to provide a series of information to make aware the mentalities regarding Arabic gendered language. So, there is an attempt to examine the Arabic language and the language of Quran from the perspective of linguistics of gender as a gendered language. Research methodology in this study is descriptive - analytical because it describes the language of Quran as being gendered through

collecting linguistic evidences from Quran and it represents the gender discrimination existing in Arabic used in Quranic text. The results show that without any doubt Arabic is a gender sensitive language and masculine is dominant in words and vocabulary. However, the most important characteristics of Arabic is its strength in generation of wide range of meaning and its interpretation, which gives this language more ability in producing equality implications or interpretations. On the other hand, the main objective of Quran is to guide people “a guide for the righteous” (al Baqarah) and there is a difference between masculine and feminine in Arabic language and man and woman in human society.

The result of the research showed that although the characteristics of the gender of the Arabic language and its masculine predominance are also reflected in the text of the Qur'an, there are fundamental differences between them. In fact, the Qur'an has not changed the original and inherent nature of the linguistic elements of the Arabic languages in order to provide more ability to communicate with different generations during ages. So, gender was not meant in the surface of phrases and words in Qur'anic text by the revelator by no means. Only the use of the language of the people was intended in an atmosphere to employ signs between the revelation and the addressees at that age; and the gendered nature of the Arabic language does not overshadow the teachings of the Qur'an because there is no relationship between gender and Qur'anic teachings and the Qur'an has equal interaction with the two sexes and God does not have a special bias towards human beings, both men and women, and the gender interpretation of words, phrases and expressions in the text of the Qur'an contradict with the original belief and religious basis of Islam.

Keywords: *Gender in the Qur'an, Gendered Language, Gender Discrimination in Language, Elimination of Gender in Language.*

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فصلنامه علمی «تحقیقات علوم قرآن و حدیث» دانشگاه الزهراء (علوم اسلامی)

سال هفدهم، شماره ۴، زمستان ۱۳۹۹، پیاپی ۴۸، مقاله پژوهشی، صص ۷۳-۱۰۸

پژوهشی در باره زبان جنسیت زده عربی و بازنمایی آن در قرآن کریم

مریم خیری^۱

شهربار نیازی^۲

مژگان سرشار^۳

DOI: 10.22051/tqh.2020.29078.2709

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۰/۲۸

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۴/۲

چکیده

بررسی زبان قرآن کریم از دریچه جنسیت، یکی از رویکردهای نوین در مطالعات زبان‌شناختی قرآن پژوهان معاصر است. در پژوهش حاضر، شاخص‌های زبان جنسیت زده عربی و نمود آن در زبان قرآن بررسی شده است. زبان جنسیت گرا، زنان و مردان را به طور نابرابر بازنمایی می‌کند، لذا یکسری سوگیری و تعصب به سمت یک جنس صورت می‌پذیرد و جنس دیگر مورد تبعیض واقع می‌شود. با توجه به اینکه زبان یکی از مؤلفه‌های مهم فرهنگ در هر

^۱ دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
maryam_kheiry@yahoo.com

^۲ دانشیار گروه عربی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، ایران. (نویسنده مسئول)
shniazi@ut.ac.ir

^۳ استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
m-sarshar@srbiau.ac.ir

جامعه‌ای به شمار می‌رود، کاربرد مصادیق جنسیت‌زدگی، می‌تواند بر جایگاه زنان و مردان، در فرهنگ و جامعه تأثیر مستقیم داشته باشد. اساس این پژوهش، ارائه یک سری اطلاعات به منظور آگاه کردن اذهان در مورد جنسیت‌گرایی زبان عربی است. لذا تلاش شده است که زبان عربی و عربی قرآنی، از منظر زبان‌شناسی جنسیت به عنوان زبانی جنسیت‌گرا مورد بررسی قرار گیرد. روش تحقیق در این پژوهش، توصیفی-تحلیلی است؛ زیرا جنسیت‌گرا بودن زبان قرآن را از طریق جمع‌آوری شواهد زبانی در متن آن، توصیف می‌کند و تبعیض جنسی در زبان عربی موجود در متن قرآن را انعکاس می‌دهد. نتایج این پژوهش نشان دادند تردیدی نیست که زبان عربی، زبانی حساس به جنسیت است و صیغه مذکر در واژگان و الفاظ آن غالب است، اما مهم‌ترین ویژگی آن قدرت تولید معنای گسترده و تأویل‌پذیری آن است، که به این زبان توانایی بسیار در تولید دلالات یا قرائت‌های مساوات‌طلبانه را می‌دهد.

واژه‌های کلیدی: جنسیت در قرآن، زبان جنسیت‌گرا، تبعیض

جنسی در زبان، جنسیت‌زدایی زبان.

مقدمه و طرح مسئله

زبان پدیده‌ای پیچیده با ماهیتی تو در تو بوده و جایگاهی متفاوت در میان قابلیت‌های بشری دارد؛ به گونه‌ای که هر کدام از سطوح و لایه‌های آن نیازمند بررسی‌های نظام‌مند و روش‌مند است.

زبان با جامعه شناسی، روان شناسی و عصب شناسی، ریاضیات، جنسیت، فرهنگ، مردم شناسی و علوم دیگر در ارتباط بوده و رشته زبان شناسی علاوه بر اینکه مباحث نظری و صرف زبانی را پوشش می دهد، یک زمینه بین رشته ای بسیار وسیع و گسترده است. زبان جنسیت زده تصویر کلیشه ای و منفی از زنان ارائه می کند. از میان زبان های موجود در جهان، زبان عربی و عربی قرآنی از زبان هایی قلمداد می شود که جنس زبانی در آن از گستردگی و تنوع زیادی برخوردار است، زبان عربی به عنوان یک زبان جنسیت پذیر و نیز زبان قرآن به عنوان یک زبان ویژه و مخصوص پیامبران توحیدی که در حیطه بحث زبان شناسی تاریخی زبانهای آکدی - عبری قدیم و عربی و نظایر آن قرار دارد، همواره مورد توجه پژوهشگران بوده است. ذکر این نکته ضرورت دارد که زبان عربی دارای توانایی ها و ناتوانی های مختلفی است و نظیر هر زبان دیگر در معرض همه گونه تغییرات تاریخی - اجتماعی قرار دارد. این ویژگی ها در زبان قرآن نیز منعکس است. هم چنین در زبان عربی، وجود علائم مؤنث در آن، کمکی به ایجاد عدالت جنسیتی نکرده است. لذا تنها راه حل پاسخگویی به این مسأله، بازبینی و بازاندیشی در متون عربی، به ویژه قرآن از زوایای متعدد است.

شناسایی راهکارهای اعمال تبعیض علیه زنان در زبان عربی و عربی قرآن، یکی از مطالبات و ضرورت های جامعه امروز است؛ زیرا با نگاهی کلی در متن قرآن کریم متوجه می شویم که تصاویر و شخصیت های خلق شده در آن، عموماً جنسیت مردانه دارد. قرآن کریم، در قالب یک متن زبانی، کلام وحی است که بر پیامبر (ص) از طریق واسطه ای به نام جبرئیل وحی گردیده است، وحی در قالب زبانی است که برای انسان قابل فهم باشد. لذا در این پژوهش تلاش نگارنده با طرح سؤال ذیل، دستیابی به پاسخ های مستدل در این راستاست.

زبان شناسی جنسیت، چگونه می تواند خوانش های نوین فارغ از تبعیض جنسیتی در متن قرآن را ترسیم نماید؟

مقاله حاضر عهده‌دار پاسخگویی به این پرسش محوری است و برای این منظور تلاش خواهد کرد که با تکیه بر روش توصیفی و تحلیلی، جنسیت‌گرا بودن زبان قرآن را از طریق جمع‌آوری شواهد زبانی در متن آن، توصیف کند، وجه تمایز این پژوهش نسبت به آثار انجام شده در این است که گرچه تبعیض علیه زنان در لایه‌های زبانی نهفته است که آن نیز از وضعیت فرهنگی و اجتماعی حاکم بر جامعه نشأت می‌گیرد اما شناسایی شاخص‌های زبان جنسیت‌زده عربی و عربی قرآنی می‌تواند در سیاست‌های زبانی توسط پژوهشگران و در حوزه برنامه‌ریزی زبان مؤثر واقع شود تا ضمن جنسیت‌زدایی از زبان و رفع تبعیض، تصویری واقعی از زن و هویت او را بازنمایی کند.

۱. پیشینه تحقیق

تاکنون حوزه مطالعاتی جنس و جنسیت‌گرایی در زبان‌شناسی، عمدتاً به دو شکل صورت گرفته است: دسته اول پژوهش‌هایی که به بررسی تفاوت سبک‌های گفتاری بین زنان و مردان پرداخته‌اند. دسته دوم پژوهش‌هایی که به نحوه تجلی مقوله جنس در زبان و دیدگاه‌های ارزشی توسط آن توجه کرده‌اند و تقابل جنس در زبان را مسأله‌ای فرهنگی دانسته‌اند که از طریق زبان، تولید، منتقل و درک می‌شود. عمده یافته‌های زبان‌شناسی جنسیت، از منظر زبان‌شناسان مسلمان و مستشرقان به شکل ذیل از هم تفکیک می‌شوند:

۱-۱. پیشینه تحقیقات مسلمانان علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

از محققان مسلمان، خلیل معتقد است که:

«بررسی و پژوهش پیرامون زبان عربی و شاخه‌های گوناگون آن با نزول قرآن کریم آغاز شد. زبان‌شناسان عرب با تدوین و گردآوری واژگان، با هدف فهم و شرح الفاظ و واژگان قرآن کار مطالعاتی خود را آغاز نمودند» (خلیل، ۱۹۸۸م، ص ۱۵).

گرچه حدود سی تن از دانشمندان زبان عربی، در موضوع جنسیت «مذکر و مؤنث»، کتاب نوشته‌اند اما از آن میان تنها یازده کتاب به جا مانده است که «قدیمی‌ترین آنها کتاب فرّا «المذکر و المؤنث» است و بقیه کتب عبارتند از: التذکیر و التانیث، از محمد سجستانی (م ۲۵۵ هـ)؛ المذکر و المؤنث، از محمد بن یزید مبرد (م ۲۸۵ هـ)؛ مختصر المذکر و المؤنث، از مفضل بن سلمه (د ۳۰۰ هـ)؛ ما یندگر و یؤنث من الإنسان و اللباس، از محمد حامض (م ۳۰۵ هـ)؛ المذکر و المؤنث، از قاسم بن بشار انباری (م ۳۲۸ هـ)؛ المذکر و المؤنث، از ابراهیم بن توستری (م ۳۶۰ هـ)؛ المذکر و المؤنث، از عثمان بن جنی (م ۳۹۲ هـ)؛ المذکر و المؤنث، از احمد بن فارس لغوی (م ۳۹۵ هـ)؛ البلغه فی الفرق بین المذکر و المؤنث، از محمد انباری (م ۵۷۷ هـ)؛ فتح الرحمن بشرح ما یندگر و یؤنث من اعضاء الإنسان، از احمد سجاعی» (۱۹۷ هـ) (عبدالطوب، ۱۳۶۷، صص ۲۹۳-۲۹۱).

سیبویه (م ۱۴۰ هـ)، زبان‌شناس مسلمان ایرانی، آغازگر سنت زبان‌شناسی عربی تلقی می‌شود، عمده‌ترین تألیف او الکتاب است؛ این اثر پایه و آغاز زبان‌شناسی عربی است (ابوطیب لغوی، ۱۳۷۵، ص ۶۵). وی بعد از تقسیم کلمه به سه قسم، اسم را بر حسب ویژگی‌های صرفی و نحوی به صورت دسته‌بندی دوتایی (نظام دوتایی)^۱: معرفه و نکره، مفرد و جمع، مذکر و مؤنث مشخص می‌کند و اسم معرفه، جمع و مؤنث را دارای نشانه و نسبت به قرینه خود یعنی نکره، مفرد و مذکر قوی‌تر می‌داند (سیبویه، ۱۳۱۶، ج ۱، صص ۷-۲).

شروع گرایش برنامه‌ریزی جنسیتی زبانها، در دوران معاصر به نهضت فمینیست‌ها نسبت دارد:

«فمینیست‌ها معتقدند که ساختارهای زبانی مردم‌محور، جهان را مردم‌محور نموده است، بنابراین برای رفع این تبعیض تاریخی، از برخی عناصر زبانی بایستی مذکر زدایی شود» (داوری اردکانی و عیار، ۱۳۸۷، صص ۱۷۲-۱۷۱).

¹ - binary system

عمده یافته‌های پژوهشگران مسلمان در عصر حاضر عبارتند از:

پاک نهاد جبروتی، معتقد است: «ظاهراً بخش اعظم فرودستی در تفکیک جنسیتی زبان به صورت بازتابی ناخودآگاهانه از دگرگونی‌های جامعه و طرز تلقی‌ها رخ می‌دهد و به همین خاطر نمادهای به کار رفته در آن نیز در سطوح مختلف صراحت بیان می‌شوند» (پاک نهاد جبروتی، ۱۳۸۱، صص ۲۹-۳۶).

حکیم‌پور می‌گوید: «به شهادت تاریخ، فرهنگ ما «مذکر» است؛ هم در گذشته چنین بوده است و هم امروز کما بیش چنین است» (حکیم‌پور، ۱۳۸۲، ص ۹). کیوان زاهدی نیز زبان عربی و عربی قرآنی را از زبان‌هایی قلمداد می‌کند که جنس زبانی^۲ در آن از تنوع زیادی برخوردار است. وی با ارائه تقسیم‌بندی جدید و متفاوت با بررسی جنس زبانی در قرآن کریم، به نحوه عملکرد و رابطه آن با جنس زیست‌شناختی در چارچوب نظریه نشان‌داری پرداخته است و معتقد است که به لحاظ زبانی، جنس زبانی مذکر غلبه بر جنس زبانی مؤنث ندارد (زاهدی، ۱۳۸۷، صص ۸۰-۹۰).

مجید دهقانی‌زاده مراد از زبان در مبحث جنسیت و زبان قرآن را، گفتاری خاص از زبان عربی می‌داند، وی زبان عربی را یک زبان جنسیت‌زده معرفی می‌کند که قرآن از این زبان برای بیان مطالب وحی استفاده کرده است و کاربرد لفظ مذکر در زبان عربی را اعم از مدلول مذکر می‌داند (دهقانی‌زاده، ۱۳۸۸).

سیدی می‌نویسد: «تفسیرهای متفاوت از مقوله تأنیث بیانگر آن است که رابطه منطقی بین مقوله تأنیث و واقعیت خارجی وجود ندارد و همین امر نشان‌دهنده نسبیّت زبانی است» (سیدی، ۱۳۹۲، صص ۳۳۳-۳۳۲).

براهنی گوید: «فرهنگ مذکر، فرهنگی است که به وسیله مردان و برای مردان ساخته شده و در عین حال در تمام حوزه‌های اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، حقوقی و اقتصادی ما رسوخ کرده است» (براهنی، ۱۳۹۳، صص ۱۸-۱۹).

²- Linguistic gender

۱-۲. پیشینه تحقیقات مستشرقان

از یافته‌های پژوهشگران غربی در زمینه زبان‌شناسی جنسیت، تحقیقات شوت^۳ می‌باشد، او گوید: «افراد نمی‌توانند صرفاً با حرف زدن یا جایگزین کردن اصطلاحی با اصطلاح دیگر مانع جنسیت زدگی شوند مگر با کنش خود» (شوت، ۱۹۸۱، ص ۲۵). لی^۴ بر این باور است که «زبان ابزاری برای انتقال پدیده تجربه انسانی به طبقه بندی مفهومی است و صرفاً آینه منعکس کننده واقعیت نیست. در واقع، نقش زبان تحمیل ساختاری بر ادراکات ما از دنیای خارج است» (لی، ۱۹۹۲، ص ۸).

تانن^۵ در پژوهش‌های خود، به زبان‌شناسی جنسیت از منظر گفتمانی می‌پردازد. او معتقد است «که برقراری ارتباط فقط به معنای ادای منظور و مقصود نیست، بلکه کیفیت ادای مقصود که معمولاً تحت تأثیر بافت فرهنگی یک جامعه است در شکل دهی به مقصود نهایی بسیار مهم است» (تانن، ۱۹۹۵، ص ۱۳۸).

وارداف^۶ با «تمایز گذاشتن میان «جنس زیست‌شناختی» و «جنسیت فرهنگی - اجتماعی»، مسئله جنسیت در زبان را بیشتر پدیده‌ای فرهنگی و بافت محور تلقی می‌کند» (وارداف، ۲۰۰۶، ص ۳۱۵).

کخ^۷ «توسعه حوزه زبان‌شناسی جنسیت مذکر و مؤنث را دنبال می‌کند که اهمیت تمایلات جنسی و گرایش جنسی را در نظریه پردازی جنسیت به رسمیت می‌شناسد» (کخ، ۲۰۰۸، ص ۷).

کلانتری به نقل از فوکو می‌نویسد: «در تاریخ جنسیت بر خلاف فهم معمول از جنس و جنسیت، آن‌دو داده‌ای طبیعی نیستند. تجربه و بر ساخته‌ای تاریخی و گفتمانی است که آثار زایای قدرت و معرفت بر آن حک شده است» (کلانتری، ۱۳۹۱، ص ۱۲۶).

3- Shute

4- Lee

5- Tanne

6- Wardhaugh

7- Koch

وجود مصادیق گوناگون جنسیت زدگی زبان عربی و عربی قرآنی نشان می‌دهد که محققان و زبان‌شناسان و مفسران در این عرصه، همواره تلاش نموده‌اند تا به تفاسیر و برداشت‌های عاری از تبعیض جنسیتی در متن مقدس قرآن پردازند و به دستاوردهای قابل توجهی رسیده‌اند، لذا در این پژوهش، نخست مفاهیم اصلی و چارچوب زبان جنسیت زده مورد بررسی قرار گرفته است، سپس بارویکرد زبان‌شناسی جنسیت، داده‌هایی از متن قرآن گردآوری گردید تا نابرابری‌های زبانی که در ظاهر به نفع جنس مذکر شده و او را در کانون قدرت قرار داده است، شناسایی گردد.

۲. مفهوم شناسی

بررسی در باره زبان، در حقیقت بررسی فرهنگ و هویت یک قوم است، لذا پژوهش در باره آن یعنی پژوهش در باره فرهنگ و سنت‌هایی که در پشت این واژگان نهفته‌اند. در ادامه، تعاریف مورد نیاز در این حیطه مورد بررسی قرار می‌گیرد:

۱-۲. مفهوم جنس و جنسیت

«جنس»^۸ به معنای تفاوت‌های زیستی و کالبدشناختی میان زنان و مردان از فعالیت‌های جنسی و تفاوت‌های فیزیکی بدن آنها است. «جنسیت»^۹ به تفاوت‌های روان‌شناختی، اجتماعی، و فرهنگی بین زنان و مردان مربوط می‌شود. «تمایز میان جنس و جنسیت تمایزی اساسی است زیرا بسیاری از تفاوت‌های میان مردان و زنان منشأ زیست‌شناختی ندارند» (گیدنز، ۱۳۷۶، ص ۱۷۵).

به عبارت دیگر «جنسیت عبارت است از یک معنی اجتماعی از جنس و به مجموعه‌ای از ویژگی‌ها و رفتارهای فردی و گروهی زنان و مردان در جامعه اطلاق می‌شود» (ویوین، ۱۳۸۳، ص ۲۱).

^۸- Sex

^۹- Gender

زبان‌ها در برخورد با جنس راه‌های متفاوتی را رفته‌اند، البته هیچ تناسبی با جنس زیست‌شناسی ندارد، ضمن آن که رابطه منطقی هم بین جنس در زبان و منطقی نیست. «به نظر می‌رسد سخن‌گویان و کاربران زبان، به زبان مفهوم جنسیتی می‌دهند و این مسأله نیز خود نتیجه تفکر و جهان‌بینی افراد و سخن‌گویان است» (میرسعیدی، ۱۳۹۱، ص ۲۰۲).

تفاوت جنس در زبان با جنس و نوع و فصل در منطقی این است که «جنس در منطقی تمام حقیقت مشترک میان جزئیاتی است که حقیقت‌شان مختلف است و نوع، عبارت‌است از تمام حقیقت مشترک میان جزئیاتی که عددشان متعدد، اما حقیقتشان یکی است و فصل جزئی از ماهیت شیء است که به همان ماهیت اختصاص دارد و آنرا از تمام ماهیات دیگر متمایز می‌سازد» (مظفر، ۱۹۸۰، صص ۷۶-۷۳).

اما جنس زبان‌ها، یعنی در ذات و حقیقت جنس خود که الفاظ و کلمات هستند، یکی هستند و نوع آن‌ها به مذکر و مؤنث، نتیجه قرارداد زبانی و مولود فرهنگ و ذهنیت یک قوم یا یک جامعه زبانی می‌باشد؛ زیرا عناصر زبان، در ذات و حقیقت خود، با جنسیت «مذکر و مؤنث» ربطی ندارند و فصل در زبان‌شناسی، در حوزه قواعد دستوری برای الفاظ و کلمات، نشان‌داری (مؤنث) یا بی‌نشانی (مذکر) آنان است. بایستی توجه داشت که زن و مرد به عنوان نوعی از جنس کلی انسان هر دو در دایره مفهومی و مصداقی انسان در این شبکه معنایی می‌گنجند: ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى﴾ (الحجرات: ۱۳).

۲-۲. مفهوم زبان و جنسیت زدگی آن

زبان در اجتماعات انسانی و در متن زندگی گروهی و روابط اجتماعی، به واسطه نیاز انسان‌ها به ارتباط با یکدیگر پدید آمد و در یک روند طولانی چند صد هزار ساله تحول یافت و اشکال گوناگونی به خود گرفت (مدرسی، ۱۳۹۱، صص ۲۰-۱۹). زبان، «نظام طرح‌مندی از علائم صوتی قراردادی است که مشخصه‌های ویژه «جابه‌جایی»، «انتقال فرهنگی»، «خلاقیت»، «دوگانگی»، آن در نظام ارتباطی حیوانی کمیاب یا نایاب می‌باشد» (اچسون، ۱۳۷۰، ص ۳۰).

در واقع زبان بستری است که از رهگذر آن، ساحت‌های فرهنگی، رمزگانی تفاوت ساختار بیولوژیک زن را، مشخص می‌نماید. تفاوتی که در ایده‌ها و افکار نفوذ کرده و بر اساس آن جایگاه مذکر و مؤنث در فرآیندهای اجتماعی تعیین شده است. بنگراد معتقد است که «حضور نمادین زن در ساحت آگاهانه زبان بیش از حضور او در عالم واقع است، چراکه زمان زبان با زمان اشیا تفاوت دارد و آنچه زبان، بازتاب می‌دهد دست‌خوش حذف یا کنارگذاری نمی‌شود» (بنگراد، ۲۰۱۳، ص ۱۹۶).

به نظر میلز^{۱۰} «معانی همیشه در انحصار فرهنگها باقی نمی‌مانند و زبان به تقاضای جدید گویشوران خود پاسخ می‌دهد. افزایش آگاهی منجر به بروز تحولاتی در کاربرد زبان می‌شود و حتی اگر این تحولات کاربردی منجر به بروز تغییری اساسی در نگرش اهل زبان نشود، حداقل افراد با به کار نبردن زبان جنسیت‌زده اندیشه و رای آن را به فراموشی خواهند سپرد» (میلز، ۱۹۹۵، ص ۲۰۳).

گرچه «جنسیت زبانی به تبعیض جنسیت‌ها در سطح زبان و بکارگیری آن برمی‌گردد اما زبان جنسیت‌گرا نوعی ارتباط کلامی است که نگرش جنسیت‌گرایی را بازتاب می‌دهد» (ایوی و بک لاند^{۱۱}، ۱۹۹۴، ص ۷۲).

کیسی میلر و کیت سویت «زبان جنسیت‌زده را نشانه تبعیضی عظیم‌تر می‌دانند اما معتقدند که اغلب جنسیت‌زدگی‌ها غیر عمدی است و به همین خاطر پاک‌سازی زبان از آن‌ها امکان‌پذیر است» (کیسی میلر و کیت سویت، ۱۹۷۹، ص ۵۷).

زبان، به «شکلی نظام‌مند تبعیض جنسی را در خود نهفته دارد و نقش فعالی را در فرودست نشان دادن زنان و ارزش دادن به مردان ایفا می‌کند. جنسیت‌گرایی در زبان، دامنه گسترده‌ای از فعالیت‌های زبانی مانند شیوه‌های ارجاع به زنان و سرکوب و تحقیر زنان در امر تعاملات اجتماعی از طریق زبان است» (اتکینسون^{۱۲}، ۱۹۹۳، ص ۴۰۳).

¹⁰ - Mills

¹¹ - Ivy and Backlund

¹² - Atkinson

زبان جنسیت‌زده و تبعیض‌های زبانی می‌تواند به حیات تبعیض‌های جنسیتی در جامعه کمک کند و نباید آسیب‌ها و پیامدهای منفی آن در اجتماع، منجر به ایجاد فرهنگ تبعیض در جامعه انسانی گردد.

۲-۳. مفهوم زبان‌شناسی جنسیت

زبان‌شناسی علمی است که به مطالعه و بررسی روش‌مند زبان و درک جنبه‌های گوناگون زبان انسان و تأثیر آن بر بخش‌های مختلف فرهنگ و ارتباط آن با رفتار انسانی می‌پردازد. زبان‌شناسی جنسیت به عنوان یکی از شاخه‌های نوپا در عرصه زبان‌شناسی شناخته می‌شود که به نقش و کاربرد جنسیت در سیستم زبان آن می‌پردازد و «حوزه‌ای میان رشته‌ای است که پژوهش در آن مستلزم استفاده از نظریه‌های زبان‌شناسی، جامعه‌شناسی، روان‌شناسی، مردم‌شناسی و تحلیل گفتمان است» (داوری اردکانی، ۱۳۸۷، ص ۱۷۶).

زبان‌شناسی و شاخه‌های آن، کاربردهای متنوع و فراوانی در حوزه مطالعات قرآنی دارد، قرآن دارای ساختاری است که نوع مفاهیم و آموزه‌های آن، اهداف و مقاصد را در راستای جهان‌بینی الهی به کار گرفته است. تمایز زبان قرآن در قیاس ناپذیری آن با زبان بشر، برخورداری از سطوح گوناگون بیان، چند سطحی بودن است. طباطبایی معتقد است: «لایه‌های گوناگون معنایی و شناخت لایه‌های درونی قرآن از فهم عادی و معمولی بالاتر است» (طباطبایی، ۱۳۸۹، ص ۲۱).

۳. ریشه تاریخی مذکر غالب در زبان‌های سامی

زبان عربی شاخه‌ای از خانواده بزرگ زبان‌های سامی است. زبان‌های سامی، عنوانی است که نخستین بار خاورشناسی به نام شلوسر^{۱۳} آن را بر این خانواده بزرگ زبانی اطلاق کرده است. همه ملت‌هایی که پس از طوفان نوح به آبادانی زمین پرداخته‌اند، به سه فرزند آن حضرت یعنی سام، حام و یافث ارجاع داده می‌شود، پژوهشگر زبان‌های سامی، ضمن

¹³ - Schlozer

مطالعه و تحقیق، می‌تواند با تاریخ، تمدن، ادیان، آداب و رسوم و سنت‌های این قوم آشنا شده، و بر اثر تطبیق و مقایسه این زبان‌ها با زبان عربی به یک سری احکام و قواعد زبانی دست یابد (عبدالطوب، ۱۳۶۷، صص ۴۹-۳۳).

خلیل بن احمد فراهیدی در کتاب *العین* عبارت مهمی دارد که نشان‌گر شناخت او از ارتباط زبان عربی با زبان‌های سامی است. و عبارت این است: «کنعانی‌ها منسوب به کنعان بن سام بن نوح هستند و به زبانی شبیه به زبان عربی سخن می‌گفته‌اند» (فراهیدی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۲۳۲). در مقوله تأنیث، انیس می‌نویسد: «اقوام سامی تحت تأثیر عوامل دینی، سنت‌ها و باورهای عامه بوده‌اند، آنها معتقد بودند که در جنس زن ابهام و جادو وجود دارد و نیروهای عجیبی را به او نسبت می‌دادند؛ این اندیشه در زبان متجلی گشت و هرچه برای آنها شگفت می‌نمود مؤنث فرض کردند» (انیس، ۱۹۷۲، ص ۱۶۳).

رایت^{۱۴} بر این باور است که «خیال سرشار سامی به برخی از اشیای جامد، ویژگی‌های افراد زنده بخشیده است و برخی را مؤنث و برخی دیگر را مذکر می‌نامند» (صالح، ۱۹۷۳، ص ۸۶). ذکر این نکته ضرورت دارد که فرهنگ عرب جاهلی در روزگار نزول قرآن، فرهنگی آمیخته از حقیقت و خرافه، سنت اصیل و بدعت و آموزه‌های صحیح و ناصحیح بود. بسام الجمل در این رابطه معتقد است «سهم کارآمدی اسلام در به حاشیه راندن عوامل تأثیرگذار فرهنگی و اجتماعی که حاکی از اوضاع جوامع قبیلگی قبل اسلام است، را نباید نادیده گرفت» (بسام الجمل، ۱۳۸۹، ص ۵۰).

معرفت نیز معتقد است که «آموزه‌های قرآنی از هر گونه هم‌نوایی و هم‌سازی با شیوه‌های فرهنگی زمان نزول به دور است و هیچ تأثیرپذیری فرهنگی و محتوایی از آن ندارد» (معرفت، ۱۳۸۲، ص ۱۴۷) زیرا وحی الهی، نمی‌تواند فرهنگ‌های منحرف زمانه را در خود جای دهد: ﴿لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ﴾ (فصلت: ۴۲).

14- Wright

۴. محورهای جنسیت زدگی زبان عربی و عربی قرآنی

داده‌ها و شواهد زبانی گردآوری شده در این تحقیق، نشان می‌دهد که زبان عربی در بخش صرف و نحو و در حوزه‌های زبانی واژگان و ساخت‌واژه، و از نظر انواع دلالت‌های معنایی، و کاربرد معنا آثار جنسیت‌گرایی در آن مشهود است.

در زبان جنسیت‌زده عربی، تقریباً «تمام اجزای یک جمله (اسم، فعل، صفت، انواع ضمائر) تحت روابط پیچیده مطابقت بر اساس جنسیت، شخص و شمار قرار دارند. از طرف دیگر در خطاب‌ها، هر جمله باید به یکی از دو صورت مؤنث یا مذکر اظهار شود و وجه مذکر غلبه دارد و به اصطلاح نشان‌دار نیست، لذا کلام را با لفظ مذکر به کار می‌برند و برداشت عام (مذکر و مؤنث) می‌کنند، قرآن کریم نیز از همین ساختار و رابطه پیچیده میان اجزاء کلام بهره برده است. لذا در پاره‌ای از آیات، لفظ مذکر و مخاطب آن مذکر است: ﴿وَقَالَ الْمَلِكُ اِتُّونِي بِهِ فَلَمَّا جَاءَهُ الرَّسُولُ﴾ (یوسف: ۵۰). در پاره‌ای دیگر لفظ، مذکر ولی مخاطب عام (مذکر و مؤنث) است: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ﴾ (البقره: ۱۸۳)؛ و در تعداد دیگری از آیات، لفظ مؤنث و مخاطب آن نیز مؤنث است: ﴿يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ لَسْتُنَّ كَأَحَدٍ مِنَ النِّسَاءِ﴾ (الأحزاب: ۳۲)» (شاهسوندی، ۱۳۸۳، ص ۸۲-۸۱).

محورهای جنسیت زدگی زبان عربی و عربی قرآنی به صورت دو شبهه بیان می‌شود: نخست، خالق و صافش را مذکر لحاظ می‌کند: ﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ﴾ (الإخلاص: ۱)، برخی از پژوهشگران معتقدند که اسناد جنسیت مذکر به خداوند، اشاره و دلالت ضمنی این مسأله بر برتری جنس مذکر است و معتقدند که یکی از «مباحث مهم در الاهیات، جنسیت خداوند است. با توجه به اینکه صفاتی که برای خدا در ادیان توصیف شده، صفاتی مردانه است، برخی فمینیست‌های دین‌پژوه معتقدند تنها راه احیای منزلت زنان، احیای خدای مؤنث است» (کی مل^{۱۵}، ۱۹۹۲، صص ۲-۳).

ثانیاً این زبان، مخاطب را در بسیاری از آیات مذکر فرض می‌کند: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُلُوا﴾ (البقره: ۱۷۲)، در واقع، «عنصر جنسیت همواره در زبان عربی نقش بسیار مؤثری ایفا

¹⁵ - Kimel

می کند و غلبه و جهت مردانه آن بیانگر تسلطی است که این جنسیت در اندیشه پیشینی زبان به منزله عامل تشکیل و تکوین آن دارد» (حسینی، ۱۳۹۵، ص ۱۸).

در پاسخ به شبهه نخست؛ نکته قابل تأمل این است که خـدای واحد، مظهر حقیقت و مطلق بی انتهاست؛ او به هیچ قیدی محدود نمی گردد: ﴿لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ﴾ (الإخلاص: ۳)، پس ظاهر جنسیت زده کلمات، به جنسیت آن اسم و یا صاحب آن اسم هیچ ارتباطی ندارند، بلکه به ادبیات و دستور زبان در آن زبان مرتبط است. زاهدی گوید: «ارجاع ضمیر مذکر به خداوند متعال، به معنی «مذکر بودن» او نیست؛ بلکه دلیل آن «بی نشانی» ضمیر مذکر در مقابل مؤنث است» (زاهدی، ۱۳۸۷، ص ۹۵).

در پاسخ به شبهه دوم؛ توجه به این نکته ضرورت دارد که قرآن گرچه کلامی الهی است، اما از جنس زبان رایج بشری، ولی عجیب و بدیع است. لذا شواهد موجود در سوره ها و آیاتش، فاقد نگاه جنسیتی است، قرآن در خطاب های خود؛ هر دو جنس زن و مرد را مخاطب ساخته است، و در تعلیم، خود انسانیت را مورد نظر قرار داده است.

۵. شاخص های زبان جنسیت زده عربی و نمود آن در زبان قرآن

در بسیاری از واژه های زبان عربی، بازتاب جنسیت زدگی این زبان را در ظاهر و در معنای آنها می توان مشاهده نمود. در این بخش، شاخص هایی که به ظاهر، زبان عربی و زبان قرآن را جنسیت زده نشان می دهد، مورد بررسی قرار گرفته است و در ادامه، به نکات قابل تأمل در آن ها پرداخته شده است.

۵-۱. ترتب و تقدّم

در بسیاری از زبان ها، از جمله عربی و عربی قرآنی، کلمه مذکر در ابتدا ذکر می شود و سپس واژه مؤنث به دنبال آن می آید: ﴿إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ﴾ (الأحزاب: ۳۵)؛ البته چنین ترتب و تقدّمی همواره الزامی نیست و ترتیب معکوس این واژه ها، منجر به نادرستی کلام نمی شود. در این باره جوادی آملی می گوید: «پروردگار عالم، در مقام تعریف و توصیف

کمالات انسانی، اوصاف مرد و زن را یکسان و هماهنگ کنار هم بیان می‌دارد و این نشانه برتری صنفی بر صنف دیگر نیست» (جوادی آملی، ۱۳۹۴، ص ۱۳).

هم‌چنین این شاخص، یکی از اسلوبهای زیبای قرآن است که بر اعجاز بیانی آن دلالت دارد. بر این اساس، واژگانی که در قرآن مقدم و یا مؤخر گردیده، بدون هدف نیست؛ بلکه به خاطر اسبابی است که کلام خداوند را در بهترین جایگاه از نظر بلاغت و فصاحت قرار داده است. ابن جنی به خاطر معنای متنوعی که اسلوب تقدیم و تأخیر تولید می‌کند آن را باب «شجاعت عربی» نام نهاده است (ابن جنی، ۱۹۹۲، ص ۳۶۰).

۲-۵. اشاره صریح

آیاتی در قرآن وجود دارد که بطور مستقیم نوعی تبعیض را در ظاهر خود، برای جنس مؤنث در بردارد: ﴿وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ﴾ (البقره: ۲۸۲). «در فقه اسلامی شهادت دو زن در برخی از موارد با شهادت یک مرد برابر است و حتی در مواردی هم شهادت زن مطلقاً مسموع نیست؛ به نظر می‌رسد بسیاری از این محدودیت‌ها به ویژه از حیث فقهی و حقوقی، در شرایط اجتماعی متحول جدید قابل تجدید نظر باشند و موضوع اجتهادهای تازه تر قرار گیرند» (حکیم‌پور، ۱۳۸۲، ص ۱۴۸).

۳-۵. اشاره به مخاطب خاص

مواردی که به شکل خاص و تنها برای مردان یا زنان به کار می‌روند که در اغلب موارد دارای بار معنایی هستند، در خطابه‌های قرآنی، به جز یک استثنا در باره زنان پیامبر (ص) معمولاً زنان به طور خاص مخاطب واقع نشده‌اند: ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِرِجَالِكُمْ﴾ (الأحزاب: ۲۸). خوبی معتقد است «دلیل این امر، فرهنگ محاوره‌ای قرآن است که دخالت جنسیت در خطابه‌ها را ابطال کرده است» (خویی، ۱۴۱۰، ص ۱۰۰).

۴-۵. اشاره به مخاطب عام

در بسیاری از زبان‌ها، از واژه «رجال» برای اشاره به کل بشریت استفاده می‌شود. به عبارتی این واژه به عنوان یک اسم عام محسوب می‌شود: ﴿مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ﴾ (الأحزاب: ۲۳). در تفسیر چنین آیاتی، مهریزی «رجال» را از باب تغلیب دانسته و آن را به معنای انسان می‌داند (مهریزی، ص ۳۵). یا در خطابات عام قرآن آمده است که: «یا أَيُّهَا النَّاسُ»؛ «یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا». مخاطب در اینگونه آیات می‌تواند، هر دو جنس را در برگیرد: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا﴾ (آل عمران: ۲۰۰).

۵-۵. اشاره ضمنی

«عدم تصریح به نام زنان، در صورتی که به ظاهر هیچ ممنوعیت زبانی برای به کار بردن آن وجود ندارد» (پاک نهاد جبروتی، ۱۳۸۱، ص ۱۱۹). به عنوان نمونه قرآنی، فقط نام مبارک مریم، مادر حضرت عیسی (ع) در قرآن آمده است. البته قرآن در مواردی که مصلحتی اقتضا کند نام افراد را می‌برد و کاربرد غیر مستقیم این اسامی در قرآن مانند: ﴿امْرَأَتِي عَاقِرٌ﴾ (آل عمران: ۴۰)، ﴿وَأَمْرَأَتُهُ قَائِمَةٌ﴾ (هود: ۷۱)، اشاره‌های مورد نظر در آیات ذکر شده عبارتند از: همسر حضرت زکریا (ع) و همسر حضرت ابراهیم (ع).

۶-۵. اصالت مذکر

در زبان عربی، قاعده‌ای در مورد کلمات وجود دارد که بر اساس «آن تمامی کلمات عربی به منزله مذکر هستند، مگر آن که دلیلی بر مؤنث بودن آنها وجود داشته باشد» (اشمونی، ۱۳۶۳، ج ۴، ص ۹۵). از جمله مقوله‌های مرد محورانه در کلمات قرآن، معاد و پذیرش بازگشت به سوی خدا است. «فمینیست‌ها معتقدند معاد چیزی جز ارضای حس جاودانگی نیست؛ حسی که برای مردان مناسب است. از این رو اعتقاد به معاد بر اساس تجربه مردانه است، در صورتی که تجربه زنانه چیزی خلاف آن را اقتضا دارد» (زارعان و برزگر، ۱۳۹۷، ص ۱۸).

همانند آیات در بردارنده نعمت های بهشتی و حورالعین: ﴿وَرَوَّجْنَاهُمْ بِحُورٍ عِينٍ﴾ (الدخان: ۵۴)؛ آنچه مسلم است این است که ضابطه حتمی و تغییرناپذیر در ثواب و عقاب اخروی ایمان و عمل صالح است و جنسیت، کمترین تأثیر را در آن دارد: ﴿وَعَدَّ اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ﴾ (التوبه: ۷۲).

۵-۷. نشان داری

زبان عربی در مباحث دستوری خود از قواعد مخصوصی پیرامون مذکر و مؤنث بودن کلمات پیروی می کند، صورتی «بی نشان»^{۱۶} تلقی می گردد که بنیادی بوده و حالت عمومی یک ویژگی را نشان می دهد. «بنیادی» بودن در اینجا به معنی اصلی در مفهوم پراهمیت تر نمی باشد، بلکه به مفهوم داشتن گستردگی و عمومیت می باشد (زاهدی، ۱۳۸۷، ص ۸۳). به عبارت دیگر «در چنین شرایطی می توان نشان را چیزی شبیه به شرایط لازم و کافی تشخیص مفهوم یک واژه در نظر گرفت» (صفوی، ۱۳۸۳، ص ۱۲۲).

نمونه قرآنی این شاخص: ﴿أَنِّي لَا أُضِيعُ عَمَلَ عَامِلٍ مِنْكُمْ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَى﴾ (آل عمران: ۱۹۵) در این آیه «کُم» صورت بی نشان است و دارای عمومیت است، زیرا بعد از آن «مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَى» آمده است. یا ﴿فَالصَّالِحَاتُ قَانِتَاتٌ حَافِظَاتٌ﴾ (النساء: ۳۴) به لحاظ زبان شناختی، ناظر بر نشان داری واژه هایی است که خاص زنان می باشد.

۵-۸. عدم استفاده و کاربرد یکسان اسامی و القاب و عناوین

اصل این است که در هنگام خطاب قرار دادن افراد، از یک شیوه یکسان برای زنان و مردان استفاده شود، در حالی که در اکثر زبان ها، چنین اصلی رعایت نمی شود محمودی بختیاری و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۹۷). به عنوان مثال در زبان عربی، هنگام اشاره به جایگاه اجتماعی افراد، صفات و القابی وجود دارد که علیرغم مؤنث بودن برخی از افراد آن، برای افراد مؤنث هم، شکل مذکر آن صفت یا لقب کاربرد دارد، مانند: الأمين العام، رئیس الوزراء

¹⁶ - Unmarked

و غیره؛ در عبارت: «نَجَحَتْ بَيْنَظِيرِ بُوْتُو «مؤنث» بِالظَّفَرِ وَ شَغَلَتْ مَنْصِبَ رَئِيسِ الْوُزَرَاءِ «مذکر»، یا «نَجَا رَئِيسَ الْوُزَرَاءِ السُّودَانِي عَبْدِ اللَّهِ حَمْدُوكَ مِنْ عَمَلِيَّةٍ تَفْجِيرِيَّةٍ» (الشرق الأوسط، ۲۰۲۰ مارس).

اما کاربرد یکسان این اسامی در قرآن مشهود است: ﴿وَادْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّهُ كَانَ صِدِّيقًا نَبِيًّا﴾ (مریم: ۴۱) و ﴿وَأُمُّهُ صِدِّيقَةٌ﴾ (المائدة: ۷۵). در این آیات، واژه «صِدِّيق» برای ابراهیم و مریم بطور یکسان و به شکل کاربردی و خاص زبان عربی بکار رفته است، زیرا به شخصی «صِدِّيق» گویند که هرگز دروغ نمی گوید و با قول و اعتقادش چیزی را به راستی می گوید و صدق خود را با عملش و کردارش ثابت و محقق می دارد (راغب اصفهانی، ۱۳۶۹، ج ۲، ص ۳۸۳). لذا کاربردش برای هر دو جنس یکسان است و فقط براساس قواعد دستوری زبان عربی، از صورت بی نشان و نشان دار استفاده شده است.

۹-۵. تقابل های دوگانه جنسیتی

«زبان گویی بر نوعی تقابل های دو تایی استوار گشته است، مانند: فاعلیت در مقابل مفعولیت، مرد در مقابل زن و غیره. در این تقابل ها همواره یک قطب بر دیگری برتری دارد» (محمودی بختیاری و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۹۸). شاخص قرآنی آن؛ کاربرد «رجال» و «نساء» در قرآن می باشد. «رجال از ریشه «رجل» به معنای فردی است که بر روی پا راه می رود، و انسان هایی هستند که برای ایستادگی نیازمند پایه و بنیانی استوارند» (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۴۹۲). پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

از رهگذر شناخت معنای واژه «نساء»، می توان با رویکردی زبان شناختی به حوزه معنایی این واژه در قرآن کریم پی برد. زیرا عده ای واژه نساء را از «ریشه «اس» یا «اسس» به معنای بنیان و ریشه دانسته که منظور آنان، انسانی است که روح دیگران در کنار وی آرام می یابد و دچار ترس و وحشت نمی شود» (فراهیدی، ۱۴۱۰، ج ۷، ص ۳۰۸). برخی «نساء» را اسم جمع «مرءه» و برخی اسم جنس جمعی می دانند که مفرد ندارد (زبیدی، ج ۴، ص ۶۹).

پالمر معتقد است «تقابل معنایی یکی از ویژگی‌های نظام‌مند و بسیار طبیعی زبان است و می‌تواند دقیقاً مورد بررسی قرار گیرد» (پالمر، ۱۳۸۱، ص ۱۳۷). مانند: ﴿لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ... وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ...﴾ (النساء: ۷)، یا ﴿هُنَّ لِيَاْسٌ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِيَاْسٌ هُنَّ﴾ (البقره: ۱۸۷). ضمیر «كُم» در این آیه به مردان و نه همه (اعم از مرد و زن) دلالت می‌نماید، چون در مقابل آن صورت تقابلی (هن) قرار دارد. «در حقیقت مرد لباس و ساتر زن است، و زن ساتر مرد است» (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۵۴). نکته مهم این است که خلقت، بسیاری از مخلوقات و شاید تمام آنها در جهت تکامل هم خلق شده‌اند، نه برای تقابل با هم، صفوی معتقد است که «این دسته از تقابل‌ها، نسبت به هم، تقابل دو سویه دارند» (صفوی، ۱۳۸۳، ص ۱۱۸).

۵-۱۰. رابطه معنایی

در زبان عربی و قرآن، کلماتی چون «امراة، زوج، بعل» وجود دارد، برخی معتقدند که وقتی واژه‌ای برای اشاره به یک معنا وضع شود، خلق یک واژه دیگر برای همان معنا کاری بیهوده است، و چون واضح الفاظ قرآن، خداوند است و در کار خدا، عبث وجود ندارد، وقوع ترادف و رابطه معنایی در الفاظ زبان ممنوع و مستحیل است» (ابوهلال عسکری، ۱۹۸۰، ص ۱۳). در این رابطه لاینز معتقد است «رابطه معنایی در واقع کاربرد واژگانی است که معنی یکسان دارند، ولی در صورت، کاملاً متفاوت هستند» (لاینز، ۱۹۹۵، ص ۶۴).

به عنوان مثال در قرآن کریم، زمانی که از آدم و همسرش سخن می‌آید کلمه زوج به کار برده می‌شود ﴿وَيَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَرَوْحُكَ الْجَنَّةَ﴾ (الأعراف: ۱۹)، «ریشه لغوی زوج به معنای مقارنه و نزدیکی است و برای مرد و زن به کار می‌رود ولی هنگامی که در کنار واژه بعل به کار رود تنها به معنای زوج مؤنث است» (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۳۵)، و در مواردی چون همسر عزیز، همسر نوح، همسر لوط و همسر فرعون از واژه «امراة» استفاده

شده است: ﴿وَقَالَتِ امْرَأَتُ فِرْعَوْنَ﴾ (القصص: ۹) و نیز (نک: الأعراف: ۸۳؛ النساء: ۱۲۸؛ یوسف: ۳۰ و ۵۱؛ الحجر: ۶۰).

ممکن است به نظر برسد که هر یک از این دو واژه که از واژه‌های قرآنی‌اند در جای یکدیگر قرار گیرند و مثلاً به جای «زوج آدم»، «امراه آدم» و به جای «امراه فرعون»، «زوج فرعون» گفته شود. اما این اعجاز بیانی قرآن است که راز نهفته در دلالت واژه «زوج» را مشخص می‌کند که چگونه در داستان نخستین زوج انسان‌ها، زوجیت معیار و ملاک رابطه میان آدم و همسر اوست، نه آنکه همسر آدم زنی از میان انسان‌های دیگر باشد، اما هر جا که آرامش و دوستی و مهربانی، به سبب خیانت یا ناسازگاری در عقاید، رخت از میان بر بسته باشد، دیگر «زوج» نیست بلکه «امراه» است: ﴿ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ كَفَرُوا امْرَأةَ نُوحٍ وَامْرَأةَ لُوطٍ... فَخَانَتَاهُمَا﴾ (التحریم: ۱۰)؛ یا: ﴿وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ آمَنُوا امْرَأةَ فِرْعَوْنَ﴾ (التحریم: ۱۱)، که با ایمان آن زن و کفر فرعون زوج بودن میان آن دو، رخت از میان بر بسته بود. اما زمانی که این فلسفه ازدواج در انسان، با مسئله‌ای چون عقیم شدن یکی از طرفین یا مردن مرد، از میان برود، کاربرد با «امراه» است، نه زوج؛ از قبیل آیاتی که از زن ابراهیم و زکریا سخن می‌گوید: ﴿فَأَقْبَلَتِ امْرَأَتُهُ... وَقَالَتْ عَجُوزٌ عَقِيمٌ﴾ (الذاریات: ۲۹)؛ ﴿وَكَانَتِ امْرَأَتِي عَاقِرًا﴾ (مریم: ۵) (بنت الشاطی، ۱۳۷۶، صص ۱۳۴-۱۳۲).

واژه «بعل» در مواردی به معنای «شوهر» آمده است: ﴿وَإِنِ امْرَأةٌ خَافَتْ مِنْ بَعْلِهَا نُشُورًا﴾ (النساء: ۱۲۸)؛ بنابراین به جرأت می‌توان گفت که میان واژگان «زوج و امراه» و «زوج و بعل» رابطه هم معنایی (ترادف) وجود ندارد (بهارزاده، ۱۳۹۲، ص ۴۲).

۱۱-۵. جانشینی

از ظاهر برخی آیات این گونه برداشت می‌شود که برای توصیف زنان در قرآن از صفات مردانه استفاده شده است. گویی صفات مربوط به مردان بار معنایی مثبتی را القاء می‌کنند، در نتیجه در بسیاری از موارد برای تشویق زنان و یا ستایش آن‌ها نیز از این صفات استفاده می‌شود. در جریان بازگویی قصه حضرت مریم (ع) آمده است: ﴿كَانَتْ مِنَ الْقَانِتِينَ﴾

(التحریم: ۱۲)؛ در حالیکه معنی از بکارگیری واژه «القائات» نیست: ﴿وَالْقَائِنِينَ وَالْقَائِنَاتِ﴾، (الأحزاب: ۳۵)، المیزان منظور از «القائین» را عموم اهل اطاعت و خضوع (مذکر و مؤنث)، برای خداوند دانسته است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۹، ص ۳۴۵).

جانیشینی الفاظ در معنا و اعراب نیز یکی از شگردهای تنوع و توسعه زبان عربی محسوب می شود، «شرط جانیشینی دو واژه وجود تعامل مشترک بین آن دو است، زیرا این گونه تکنیک های زبان، ذهن نحوی و منطقی مخاطب را به خود مشغول داشته و در راه رسیدن به معنای مورد نظر به کنکاش و تحلیل وامی دارد» (محمد خلف الجمیلی، ۱۳۹۳، صص ۹-۱۲).

۱۲-۵. صفات منفی و همانندی

از روش های جنسیت گرایی در مبحث زبان، بحث صفات منفی و همانندی و تشبیه است. «تشبیه یعنی تصویری که از مقارنه و مانند کردن اشیای مختلف با یکدیگر به کمک نیروی خیال پدید می آید» (فاضلی، ۱۳۷۶، ص ۱۴۷).

در برخی موارد، زنان با یک سری حیوانات، ابزار و غیره مقایسه می شوند که این موضوع بیشتر در حیطة امثال و ضرب المثل ها صورت می گیرد، در اغلب آنها، می توان بار معنایی منفی این گونه تشبیهات را درک کرد (محمودی بختیاری و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۱۰۱) مانند: ﴿وَأَمْرَأَتُهُ حَمَّالَةَ الْحَطَبِ﴾ (المسد: ۴). در المیزان، این آیه، عطف بر ضمیر فاعلی که در جمله «سیصلی» مستتر است، دانسته شده و تقدیر کلام «سیصلی ابو لهب و سیصلی امرأته» است که در این صورت هر دو جنس مذکر و مؤنث را در بر می گیرد (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۲۰، ص ۳۸۵). لازم به ذکر است که صفات منفی، مخصوص صنف خاصی نیست مانند: ﴿أَوْلَئِكَ كَالْأَنْعَامِ﴾ (الأعراف: ۱۷۹) و ﴿فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ﴾ (الأعراف: ۱۷۶) که در واقع نکوهش های قرآن به انسان های دور مانده از ایمان است.

۵-۱۳. توصیف اعمال و کارهای مهم ونسبت دادن آن‌ها به مردان

«در بسیاری از موارد، زمانی که از کار مهمی سخن به میان می‌آید، این کارها در زبان، به مردان نسبت داده می‌شود» (محمودی بختیاری و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۱۰۲). صفوی معتقد است: «در چنین شرایطی رابطه شمول معنایی^{۱۷} مطرح خواهد بود که رابطه میان یک مفهوم و مفهوم‌های تحت شمول آن است» (صفوی، ۱۳۸۳، ص ۹۹-۱۰۰)، مانند: ﴿مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ﴾ (النحل: ۹۷). واژه «صالحاً» شمول معنایی دارد، زیرا بعد از آن افرادی که «ذکر» و «انثی» است را مطرح می‌کند که آن عمل نیک را انجام می‌دهند.

۵-۱۴. ساخت منفعل و نقش‌های معنایی

«منظور از ساخت منفعل، ساختی واژگانی است که در آن همواره یک جنسیت نسبت به جنسیت دیگر اعمال قدرت نموده و خود را در موضع بالاتری قرار می‌دهد» (محمودی بختیاری و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۱۰۲). نمونه آن آیه ۳۴ سوره النساء و قوامیت رجال است: ﴿الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ﴾.

بارلاس معتقد است: «قرآن، مفهوم برتری هستی‌شناختی مرد و پایین‌تر بودن زنان یا اطاعت از مردان را تعلیم نمی‌دهد و از تفاوت‌های اساسی میان زنان و مردان در خلقت، در ظرفیت اجتماعی، در قابلیت هدایت به‌ویژه هدایت قرآنی و در پاداش‌های اخروی سخن نمی‌گوید» (بارلاس، ۱۳۹۲، ص ۳۰).

ودود با توجه به کلمه «فضل» در این آیه، بیان می‌کند که «همه مردان بر همه زنان در همه موارد برتر نیستند. قوامیت در این آیه به معنای محافظت جسمانی و معاش مادی زن است که بر عهده مرد گذاشته شده است» (ودود، ۱۳۹۱، صص ۱۳۶-۱۳۵). زنان و مردان هر دو عنصر فعال و منفعل را در وجود خویش تجسم می‌بخشند. «در آیات قرآنی آمده است که زن و مرد هر دو انسان‌اند و ماده و عنصر وجود زن و مرد یکی است و فضل و برتری به تقوا است» (امین، ج ۲، ص ۳۲۵).

۵-۱۵. واژگان خنثی

واژگانی که علی‌رغم نداشتن مؤلفه معنایی، جنسیتی خاص هستند، و به لحاظ مفهومی عمومیت و شمول نسبت به جنس مذکر و مؤنث دارد مانند برخی موصولات (من، ما) و کلماتی چون (کل، نفس، ناس و غیره): ﴿بَلَىٰ مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً﴾ (البقره: ۸۱) و ﴿كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ﴾ (المدثر: ۳۸). دیدگاه ودود این است که «قرآن از مقوله جنسیت حتی برای تمایز گذاشتن میان انسانها استفاده نمی‌کند، چه برسد به اینکه آن را برای تبعیض علیه زنان بکار گیرد و کاربرد واژه‌هایی شبیه «نفس» و «ناس» و غیره، گویای این مطلب است» (ودود، ۱۹۹۹، ص ۱۹).

۵-۱۶. نگاه جنسیتی یا فراجنسیتی در زبان

توجه به این نکته که زبان عربی، زبانی جنسیت‌دار است؛ نباید آموزه‌های قرآنی را تحت الشعاع قرار دهد؛ مثلاً از ظاهر برخی آیات چنین استفاده می‌شود که زن وسیله ای است برای آرامش و راحتی مرد: ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا﴾ (الروم: ۲۱). نکته مهم در این آیه، بیان نشانه‌های قدرت و عظمت خداوند است که از جنس خودتان همسرانی را برای شما آفرید تا در کنار آنان آرامش پیدا کنید.

در نظام ارزشی اسلام، زن انسانی است که تمام لوازم و ابزار را برای ارتقای انسانی و رسیدن به اوج قله عبودیت داراست، اسلام زن را همچون مرد، انسان می‌داند که سه ویژگی همه انسان‌ها یعنی اختیار، مسئولیت‌پذیری و توان ارتقا و کمال را داراست و همانند مرد از امکانات رشد و کامیابی برخوردار است و بدینسان شأن زنانگی وی در کنار انسانیتش پاس داشته می‌شود.

۵-۱۷. کل‌نگری با محوریت جنس مذکر

در قرآن، آیاتی است که احکام مرتبط با زنان را بیان می‌کند اما مخاطبانش مردان هستند: ﴿وَيَسْتَفْتُونَكَ فِي النِّسَاءِ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِيهِنَّ﴾ (النساء: ۱۲۷) و ﴿وَلَا تُنكِحُوا الْمُشْرِكِينَ﴾

حَتَّى يُؤْمِنُوا» (البقره: ۲۲۱). شیوه تربیتی قرآن در سبک بیان احکام و مسائل مربوط به زنان در سوره النساء حائز اهمیت است، چرا که خداوند برای بیان احکام زنان روی سخن با مردان دارد و به مناسبت‌های گوناگون از نخست تا پایان سوره مردان مؤمن را به خداترسی و پایبندی به عهد و میثاق و غیره فرا می‌خواند. این روش تربیتی در قرآن، جهت پیاده کردن درست احکام مربوط به زنان است، زیرا مردان تازه مسلمانی که تا دیروز برای زنان حقوق چندانی قائل نبودند، امروز برای آنکه مسلمانی واقعی باشند، بایستی به احکام و وظایف محوله خداوند پایبند باشند (صادقی تهرانی، ۱۳۶۵، ج ۶، ص ۱۴۵).

۱۸-۵. خوانش مردانه از متن

یکی از شاخص‌هایی که در جنسیت‌پذیر بودن عربی قرآنی نمود دارد، خوانش مردانه از متن آن است که به دلایل متعددی چون؛ پیش‌فرض‌های کلامی مفسران، به کار نگرفتن هرمنوتیک در تفسیر قرآن و بی‌توجهی به برداشت‌های جنسیتی زبان قرآن باعث پدیدار شدن استنباط مردسالارانه از قرآن شده است؛ هم‌چنین از آنجا که از نظر تاریخی تقریباً فقط مردان قرآن را تفسیر کرده‌اند، احتمالاً در تفسیرشان تمایلات و منافع مردانه لحاظ شده است (مححص و بهادری، ۱۳۹۶، ص ۳۱) زیرا «تا قرن بیستم، تفسیر در اختیار مردان بوده و تا این قرن، هیچ زنی قرآن را تفسیر نکرده است» (مهریزی، ۱۳۹۳، ص ۲۶۱).

هرچند مبانی معرفتی و دیدگاه‌های سیاسی و منافع اجتماعی مفسر در فهم وی از قرآن تأثیر دارد، اما اگر این متن بدون در نظر گرفتن شرایط صدور و ارتباط سیستمی بین آیات مربوط به زنان تحلیل شود، شاید تصور خطای توهین و تحقیر نسبت به زنان از برخی آیات برداشت شود، ولی با در نظر گرفتن شرایط پیدایش متن، این نکته به وضوح رخ می‌دهد که خداوند متعال در قرآن کریم نه تنها نسبت به زنان بسیار مهرورز است بلکه از همه ابزارهای ممکن برای ایجاد شرایط یک زندگی آسان و آرام همراه با احترام برای زن بهره می‌برد.

۶. زبان فراجنسیتی در قرآن

مهمترین ویژگی زبان عربی، توانایی این زبان در تقلیل واژگان همراه با توسعه معناست. همچنین این زبان از قدرت مدل‌سازی و ایجاد الگوهای متشابه برخوردار است که به آن امکان انتقال معانی بیشتر را می‌دهد. در این رابطه، تمام حسان در اصلاح نحو عربی، هدف پژوهش‌های خود را آموزش زبان عربی و فهم قرآن می‌داند، وی در رابطه با لفظ و معنا، هردو را در فهم معنا مؤثر می‌داند و معنا را مقدم بر مبنی (لفظ) ذکر کرده است (حسان، ۱۹۷۳، ص ۱۲).

چنانچه علم نحو از معنا تهی گردد، نحو ماهیت اصیل خود را از دست می‌دهد. بدین خاطر در قرآن از مقوله جنسیت در زبان، برای تمایز گذاشتن میان انسان‌ها استفاده نمی‌شود، آمنه ودود در رابطه با جنسیت در زبان، نگاه بی‌طرفانه قرآن کریم را امری ضروری می‌داند، و معتقد است اگرچه هر واژه‌ای در عربی به مذکر یا مؤنث تخصیص داده می‌شود، اما به این معنا نیست که هر استفاده‌ای از مذکر یا مؤنث ضرورتاً به جنس مذکور محدود شود، و این با دیدگاه هدایت عام قرآنی مطابقت دارد (ودود، ۱۹۹۹، ص ۷).

در نتیجه روش تحقیق زبان‌شناسی جنسیت، می‌تواند خوانش‌های نوینی از تبعیض جنسیتی در متن قرآن را به دور از نگاه جنسیتی در متن قرآن ترسیم نماید؛ زیرا کاربرد بسیاری از واژه‌های فراجنسیتی در قرآن، حکایت از آن دارد که کلمات از مرز جنسیت خارج شده‌اند و فراجنسیت گردیده‌اند. مانند واژه «بنی آدم»: ﴿يَا بَنِي آدَمَ قَدْ أَنْزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاسًا﴾ (الأعراف: ۲۶)، «این لفظ، عام است و به معنای تمامی فرزندان آدم و حوا(ع) تا روز قیامت، اعم از مرد و زن است» (سبزواری نجفی، ۱۴۰۶، ج ۳، ص ۱۳۱).

در آیه ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ﴾ (الحجرات: ۱۰)؛ در ذات خود «إِنَّمَا الْمُؤْمِنَاتُ أَخَوَاتٌ» را هم، دربردارد و این مفهوم از مقدم دانستن معنا بر لفظ و شمول معنایی بدست می‌آید؛ زیرا قرآن «متنی فرازمانی و گستره آن فراگیر است و از جهاتی یک متن عادی نیست؛ اما به یک معنا متنی به زبان بشر است؛ زیرا در تحلیل آن می‌توان از قواعد حاکم بر متون بشری استفاده کرد» (البرزی، ۱۳۸۶، ص ۱۵۱).

از شواهد دیگر فراجنسیت بودن زبان قرآن مواردی چون: عمومی بودن خطاب های قرآن؛ ﴿أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ﴾ (النساء: ۱)، عدم تفاوت در خلقت زن و مرد؛ ﴿وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ﴾ (السجده: ۷)، عدم تفاوت در کسب مقام قرب و بندگی؛ ﴿يَوْمَ تَرَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ يَسْعَىٰ نُورُهُمْ﴾ (الحديد: ۱۲) و غیره؛ استفاده می شود که گفتمان غالب قرآنی، انسان محورانه است: ﴿أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ﴾ (فاطر: ۱۵)؛ با این استدلال باید بگوییم نگاه قرآن فراجنسیتی است و فقط بر هدایت انسان (مرد و زن) عنایت دارد، بنابراین «مذکر و مؤنث بودن از ذاتیات انسان نیست، افزون بر آن، به لحاظ این که انسانیت او به روح اوست و روح از عالم قدس است به خدا نسبت پیدا می کند و چیزی که به اضافه تشریفی به خدا اسناد داده شود، منزّه از ذکورت و انوشت است» (فضل الله، ۱۴۰۵ق، ص ۳۳).

نتیجه گیری

هرچند ویژگی جنسیت پذیری زبان عربی و تغلیب مذکر در آن، در متن قرآن نیز نمود دارد اما تفاوت های اساسی با آن دارد که توجه به آنها در فهم قرآن ضروری است. در واقع قرآن، سرشت اولیه و ذاتی عناصر زبانی عرب زبانها را تغییر نداده است تا قابلیت بیشتری برای ارتباط با نسل های مختلف تاریخ فراهم کند. نتایج این پژوهش را می توان در موارد زیر خلاصه نمود:

۱. قرآن و وحی، انعکاس سخنان، آرزوها، عقاید و دیدگاه های گوناگون جامعه است. منتهی چون وحی در این زمینه فعال و تصحیح گر است، از دیدگاه های خرافی و کژراهه پرده برداری می کند و باطل بودنش را آشکار می سازد. لذا جنسیت در ظاهر الفاظ و کلمات در متن آن؛ به هیچ وجه مد نظر قرآن و صاحب وحی نبوده و صرفاً استفاده از زبان قوم، یعنی در فضای به کارگیری نشانه هایی است که میان وحی و مخاطبین عصر برقرار شده است و این مطلب؛ شبهات پیشین را برطرف می سازد: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهِ﴾ (إبراهیم: ۴).

۲. جنسیت‌گرایی دارای ریشه‌های شناختی است و این امر نشان دهنده این واقعیت است که زبان، منعکس‌کننده و ثبات دهنده عقاید و باورهای اجتماعی است. گرچه وجود عناصر واژگانی و دستوری مذکر و مؤنث در یک زبان، نتیجه قرارداد زبانی و مولود فرهنگ و ذهنیت یک قوم (جامعه زبانی) است، اما عناصر زبان در ذات خود، با جنسیت ربطی ندارند.
۳. ماهیت جنسیتی زبان عربی، آموزه‌های قرآن را تحت الشعاع خود قرار نمی‌دهد؛ زیرا میان جنسیت و آموزه‌های قرآنی رابطه‌ای نیست و قرآن با دو جنس تعاملی برابر داشته است.
۴. خطاب عمومی در زبان عربی و همچنین در زبان قرآن اگر قرینه‌ای برخلاف آن وجود نداشته باشد حاکی از خطاب عمومی به هر دو جنس مذکر و مؤنث است.
۵. باید پذیرفت که خداوند سوگیری خاصی نسبت به ابنای بشر اعم از زن و مرد ندارد: ﴿وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ﴾ (النساء: ۱۲۴)، زبان عربی علیرغم آنکه حساس به جنسیت بوده و صیغه مذکر در آن غالب است، اما مهمترین ویژگی آن که قدرت تولید معنای گسترده و تأویل‌پذیری آن است، به این زبان توانایی بسیار در تولید دلالات یا قرائت‌های مساوات‌طلبانه را می‌دهد.
۶. از آنجا که بسیاری از ضمائر مذکر در قرآن حاوی معنای مذکر و مؤنث به گونه‌ای همپراز است ارجاع این ضمائر به مصادیق مردانه صرف، ظلمی است که باید در عصر حاضر مورد بازبینی قرار گرفته و برطرف شود.
۷. برداشت جنسیتی از کلمات، واژه‌ها و عبارات در متن قرآن با باور اصیل و مبنای دینی اسلام در تضاد است. مطالعه زبان یا انجام اصلاحات زبانی در سطح فرم و دستور و در سطح معنا، شیوه تغییر در بکارگیری مفهوم و رعایت عدالت زبانی در کلام و کنار گذاشتن عادات زبانی که بوی تبعیض می‌دهند، جنسیت‌زدگی زبان را کاهش می‌دهد و می‌تواند تفکری که در ورای آن پنهان است را از بین ببرد.

منابع

۱. **قرآن کریم**.
۲. ابن جنّی، ابوالفتح عثمان، (۱۹۹۲م)، **الخصائص**، تحقیق: محمد علی النجار، الطبعة الرابعة، قاهرة: دارالشؤون.
۳. ابن فارس، احمد، (۱۴۰۴ق)، **معجم مقاییس اللغة**، قم: مكتب الاعلام الإسلامی.
۴. ابوطیب لغوی، عبد الواحد، (۱۳۷۵ق)، **مراتب النحویین**، قاهرة: بی نا.
۵. ابوهلال عسکری، احمد بن عبدالله، (۱۹۸۰م)، **الفروق اللغویة**، بیروت: دارالجدید.
۶. اچسون، جین، (۱۳۷۰ش)، **زبان شناسی همگانی**، ترجمه: وثوقی، حسین، بی جا: انتشارات علوم.
۷. أشمونی، نور الدین علی بن محمد، (۱۳۶۳ش)، **شرح الأشمونی علی الالفیة**، قم: منشورات الرضی.
۸. البرزی، پرویز، (۱۳۸۶ش)، **مبانی زبان شناسی متن**، تهران: امیر کبیر.
۹. امین، نصرت بیگم، (بی تا)، **تفسیر مخزن العرفان در علوم قرآن**، اصفهان: نشاط.
۱۰. انیس، ابراهیم، (۱۹۷۲م)، **من أسرار اللغة**، القاهرة: مكتبة الانجلو المصریة.
۱۱. یازی، سید محمد علی، (۱۳۷۶)، «پژوهشی درباره زبان قوم در قرآن»، **فصلنامه نامه مفید**، شماره ۹.
۱۲. بارلاس، اسماء، (۱۳۹۲ش)، «بازخوانی متن مقدس از منظر زنان تفسیر آمنه ودود از قرآن»، ترجمه: مهرداد عباسی، و متینه السادات موسوی، **فصلنامه آینه پژوهش**، ش ۱۳۹.
۱۳. براهنی، رضا، (۱۳۹۳ش)، **تاریخ مذکور (علل تشکلت فرهنگ در ایران)**، بی جا: بی تا.
۱۴. بنت الشاطی، عایشه عبدالرحمن، (۱۳۷۶ش)، **اعجاز بیانی قرآن**، ترجمه: صابری، حسین، تهران: علمی فرهنگی.
۱۵. بنگراد، سعید، (۲۰۱۳م)، **وهج المعانی؛ سیمانیات الأنساق الثقافية**، لبنان: المركز الثقافی العربی.
۱۶. بهارزاده، پروین، (۱۳۹۲ش)، «بازخوانی مفاهیم زوج و «زوجیت در قرآن کریم»، **فصلنامه تحقیقات قرآن و حدیث**، سال ۱۰، شماره ۲.

۱۷. پاک نهاد جبروتی، مریم، (۱۳۸۱ش)، **فراادستی و فرودستی در زبان**، تهران: گام نو.
۱۸. پالمر، فرانک، (۱۳۸۱ش)، **نگاهی تازه به معنی شناسی**، ترجمه: کورش صفوی، تهران: نشر مرکز.
۱۹. الجمل، بسام، (۱۳۸۹ش)، **پژوهشی نو در باب اسباب نزول قرآن**، ترجمه: حسین سیدی، تهران: سخن.
۲۰. جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۹۴ش)، **زن در آینه جلال و جمال**، قم: اسراء.
۲۱. حسان، تمام، (۱۹۷۳م)، **اللغة العربیة معناها و مبناها**، القاهرة: الهيئة المصریة العامة.
۲۲. حسینی، شکوه السادات، (۱۳۹۵ش)، «زبان و جنسیت در رمان ذاکره الجسد نوشته احلام مستغانمی»، **پژوهش نامه زنان**، سال ۷، شماره ۳.
۲۳. حکیم پور، محمد، (۱۳۸۲ش)، **حقوق زن در کشاکش سنت و تجدید**، تهران: نغمه نو اندیش.
۲۴. خلیل، حلمی، (۱۹۸۸م)، **اللغة العربیة و علم اللغة البنیوی**، اسکندریة: دارالمعرفة الجامعیة.
۲۵. خویی، سید ابوالقاسم، (۱۴۱۰ق)، **التنقیح فی شرح العروة الوثقی**، قم: دارالهادی للمطبوعات.
۲۶. داوری اردکانی، نگار؛ عیار، عطیه، (۱۳۸۷ش)، «کنکاشی در پژوهش های زبانشناسی جنسیت»، **مطالعات راهبردی زنان**، سال ۱۱، شماره ۴۲.
۲۷. دهقانی زاده، مجید (۱۳۸۸ش)، «جنسیت و زبان قرآن، مطالعات جنسیتی زبان»، **فصلنامه حورا**، ش ۳۱.
۲۸. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۳۶۹ش)، **مفردات الفاظ قرآن**، ترجمه: خسروی حسینی، غلامرضا، تهران: مرتضوی.
۲۹. زارعان، منصوره؛ برزگر، خدیجه، (۱۳۹۷ش)، «جنسیت و دین؛ تحلیل جایگاه زن در ادیان ابراهیمی»، **پژوهش های ادیانی**، سال ۶، شماره ۱۱.
۳۰. زاهدی، کیوان، (۱۳۸۷ش)، «جنسیت و جنس زبانی در قرآن کریم»، **مطالعات راهبردی زنان**، سال ۱۱، شماره ۴۲.
۳۱. زبیدی، محمد بن محمد، (بی تا)، **تاج العروس من جواهر القاموس**، بی جا: دارالهدایة.

۳۲. سبزواری نجفی، محمد بن حبیب الله، (۱۴۰۶ق)، **الجدید فی تفسیر القرآن المجید**، بیروت: دار التعارف للمطبوعات.
۳۳. سیویه، ابی بشر عمرو بن عثمان بن قنبر، (۱۹۶۸م)، **الکتاب**، تحقیق و شرح: محمد هارون، عبدالسلام، قاهره: مکتبه الخانجی.
۳۴. سیدی، سید حسین، (۱۳۹۲ش)، **رویکرد زبان شناختی به نحو عربی**، مشهد: دانشگاه فردوسی.
۳۵. شاهسوندی، شهره، (۱۳۸۳ش)، «نقش جنسیت زبانی در ترجمه‌ها و تفاسیر قرآن»، **فصلنامه بینات**، سال ۱۱، شماره ۴۲.
۳۶. **الشرق الأوسط**، جریده العرب الدولیه، ۱۴ رجب ۱۴۴۱هـ، ۰۹ مارس ۲۰۲۰م.
۳۷. صادقی تهرانی، محمد، (۱۳۶۴ش)، **الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن**، قم: انتشارات فرهنگ اسلامی.
۳۸. صالح، صبحی، (۱۹۷۳م)، **دراسات فی فقه اللغة**، بی‌جا: دارالعلم.
۳۹. صفوی، کوروش، (۱۳۸۳ش)، **درآمدی بر معنی شناسی**، تهران: سوره مهر.
۴۰. طباطبایی، سید محمد حسین، (۱۳۸۹ش)، **قرآن در اسلام**، قم: بوستان کتاب.
۴۱. طباطبایی، محمد حسین، (۱۳۹۰ق)، **المیزان فی تفسیر القرآن**، بیروت: مؤسسه‌ی الأعلمی للمطبوعات.
۴۲. عبدالتواب، رمضان، (۱۳۶۷ش)، **مباحثی در فقه اللغة و زبان‌شناسی عربی**، ترجمه: شیخی، حمیدرضا، تهران: آستان قدس رضوی.
۴۳. فاضلی، محمد، (۱۳۷۶ش)، **دراسة و نقد فی مسائل بلاغیه هامة**، مشهد: دانشگاه فردوسی.
۴۴. فراهیدی، خلیل بن احمد، (۱۴۱۰ق)، **العین**، تحقیق: درویش، عبد الله، بغداد: بی‌نا.
۴۵. فروغان گرانسایه، فاطمه؛ مولودی، امیر سعید؛ خرماهی، علیرضا، (۱۳۹۸ش)، «بررسی باز نمایی جنسیت‌گرایی در ساخت واژه زبان فارسی، رویکردی پیکره‌بنیاد»، **فصلنامه زبان‌شناسی اجتماعی**، دوره ۲، شماره ۴.

۴۶. فضل الله، محمدحسین (۱۴۰۵ق)، **المرأة فی ظل الاسلام**، ترجمه: نور الدین، مریم، بیروت: انتشارات دارالزهرا.
۴۷. کلاتری، عبدالحسین، (۱۳۹۱ش)، **گفتنمان از سه منظر زبان شناختی، فلسفی و جامعه‌شناختی**، تهران: جامعه‌شناسان.
۴۸. گیدنز، آنتونی، (۱۳۷۶ش)، **جامعه‌شناسی**، ترجمه: صیوری، منوچهر، تهران: نشر نی.
۴۹. محمص، مرضیه؛ بهادری، آتنا، (۱۳۹۶ش)، «تأملی بر شرک جنسیتی در خوانش‌های زن مدارانه از قرآن»، **فصلنامه مطالعات راهبردی زنان**، شماره ۷۸.
۵۰. محمدخلف الجمیلی، سندس، (۱۳۹۳ش)، **جانشینی الفاظ در معنا و اعراب**، ترجمه: طهماسبی، عدنان و همایونی، سعد الله، تهران: دانشگاه تهران.
۵۱. محمودی بختیاری، بهروز؛ افخمی، علی؛ تاج‌آبادی، فرزانه، (۱۳۹۰ش)، «بازتاب اندیشه مردسالارانه در زبان فارسی، پژوهشی در جامعه‌شناسی زبان»، **فصلنامه زن در فرهنگ و هنر**، دوره ۲، شماره ۴.
۵۲. مدرسی، یحیی، (۱۳۹۱ش)، **درآمدی بر جامعه‌شناسی زبان**، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
۵۳. المظفر، محمد رضا، (۱۹۸۰م)، **المنطق**، بیروت: دارالتعارف.
۵۴. معرفت، محمد هادی، (۱۳۸۲ش)، «قرآن و تأثیر پذیری از محیط»، **فصلنامه قبسات**، ش ۲۹.
۵۵. مهریزی، مهدی، (بی‌تا)، «جنسیت و ترجمه قرآن کریم»، **فصلنامه بینات**، سال ۱۳، شماره ۴۹ و ۵۰.
۵۶. مهریزی، مهدی، (۱۳۹۳ش)، **قرآن و مسئله زن**، تهران: نشر علم.
۵۷. میرسعیدی، عاطفه سادات، (۱۳۹۱ش)، «فارسی کنونی به عنوان یک زبان جنسیت‌گرا»، **فصلنامه زبان پژوهی**، دوره ۳، شماره ۶.
۵۸. ودود، آمنه، (۱۳۹۱ش)، **قرآن و زن؛ بازخوانی متن مقدس از منظر یک زن**، ترجمه: پویازاده، اعظم و آگاهی، معصومه، تهران: حکمت.
۵۹. ویوین، بار، (۱۳۸۳ش)، **جنسیت و روان‌شناسی اجتماعی**، ترجمه: احمدی، حبیب و شایق، بیتا، شیراز: نوید شیراز.

60. Atkinson, K. (1993) *Language and Gender*, In S. Jackson et al. (eds.), *Women's Studies: A Reader*, London, Routledge.
61. Ivy, D.K. and Backlund, P. (1994) *Exploring Gender Speak: Personal Effectiveness in Gender Communication*, New York.
62. Kimel, Alvin F. (1992). *Speaking the Christian God*, USA: Wm B. Eerdmans Publishing Co.
63. Koch, Michaela. (2008). *Language and gender researchs from a Gender linguistic perspective*. Saarbrücken, Germany: Verlag.
64. Lee, D (1992), *Computing Discourses: Perspective & ideology in Language*. London: Logman.
65. Lyons, J. (1995), *Introduction to Theoretical Linguistics*, London: Cambridge University Press.
66. Miller, C. and Swift, K. (1979): *Words And Women*, Harmondsworth: Penguin.
67. Mills, Sara. (1995). *Feministic Stylistics*. Routledge.
68. Shute, S. (1981): *Sexist Language And Sexism*. In M. Vetterling. Braggin (Ed) *Sexist Language: A modern Philosophical analysis* Totowa.
69. Tannen, D (1995), "*The Power of Talk: Who Gets Heard and Why*", Harvard Business Review.
70. Wardhaugh, Ronald (2006), *An Introduction to Sociolinguistics* (5th ed.), Oxford: Blackwell Publishing
71. Wadud, Amina, (1999), *Qur'an and Woman: Rereading the interpretation Sacred Text from a Woman's Perspective*, New York.

Bibliography:

1. The Holy Quran.
2. Ibn Jinnī 'A. Al-Khaṣā'is. 4th ed. Cairo: Dar-El- Shu'un Publications; 1992.
3. Ibn Fāris AbF. Mu'jam Maqāyīs al-Lughah. Qom: Maktab al-A'lām al-Islāmi; 1404 AH.
4. Abu Tayyib Lughawi AW. Maratib al-Nahwiyyin. Cairo: np: 1375 AH.
5. Abu Hilal Alaskari AA. Al-Furugh al-Lughawiyah. Beirut: Dar al-Jadid; 1980.
6. Aitchison J. General Linguistics. Trans. Vosughi H. NP: Sciences Publications; 1992.
7. Ashmouni NM. Sharh Al-Ashmouni ala al-Alfiyah. Qom: Alrazi Publications; 1984.
8. Alborzi P. Text Linguistics Fundamentals. Tehran: Amirkabir; 2007.
9. Amin NB. Makhzan Al-'Irfan Interpretation in Quranic Sciences. Isfahan: Neshat; nd.
10. Anis I. Mysteries of Language. Cairo: Egyptian Anjalu Library; 1972.
11. Ayazi SMA. A Research on the Ethnic Language in the Quran. Nameye Mofid 1997, 9: 36-40.
12. Barlas A. Revision of Holy Text from Women Perspective of Ameneh Vadoud Interpretation of the Quran. Trans. Abbasi M. Musavi M. Ayen-e Pazhuhesh 2013, 139: 30.
13. Barahani R. Masculine History (Reasons of Cultural Diversity in Iran). Np: 2014.
14. Bent al-Shati A. Miracle in the Qur'an Expression. Trans. Saberi H. Tehran, Elmi Farhangi; 2000.
15. Bengerad S. Glow of Meaning, Semiotics of Cultural Patterns. Lebanon: Arab Cultural Center; 2013.
16. Baharzadeh P. Revision of Concepts of Couples and Marriage in the Holy Qur'an. Qur'an and Hadith Sciences Research 2013, 10(2): 42.
17. Paknahad Jabarouti M. Inferiority and Superiority in Language. Tehran: Gam-e No: 2002.
18. Palmer F. A New Look on Semantics. Trans. Safavi K. Tehran: Markaz Publications; 2002.
19. Aljamal B. A New Research on Causes of the Revelation of the Qur'an. Trans. Seyedi H. Tehran: Sokhan; 2010.

20. Javadi Amoli A. Women in the Mirror of Glory and Beauty. Qom: Asra; 2015.
21. Hassan T. The Arabic Language; Meanings and Foundations. Cairo: Egyptian General Authority; 1973.
22. Hosseini Sh. Language and Gender in the Novel: Memory of the Flesh, Written by Ahlam Mostaghanemi. Women's Research Journal, Cultural Studies and Human Sciences Research Center 2016, 7(3): 18.
23. Hakimpour M. Women's Rights in Conflict of Tradition and Modernity. Tehran: Naghmeh No Andish; 2003.
24. Khalil H. Arabic Language and Structural Linguistics. Alexandria: Dar al-Ma'rifat al-Jami'iyah; 1988.
25. Kho'ei SA. Al-Tanqih fi Sharh al-'Urwat al-Wuthqa. Qom: Dar al-Hadi; 1989.
26. Davari Ardakani N. Atiyeh Ayyar. An Exploration of the Researches on Gender Linguistics. Strategic Studies on Women 2008, 11(42): 171-176.
27. Dehghanizadeh M. Gender and Language of the Qur'an. Gender Studies of Language, Hora 2009, 31 (Available at: <http://www.ensani.ir/fa/content/111790/default.aspx>).
28. Zarean M. Barzgar Kh. Gender and Religion; Analysis of Woman Status in Devine Religions. Religious Researches 2018, 6(11): 18.
29. Ragheb Esfahani HM. Dictionary of Qur'anic Terms with Lexical and Literary Interpretation of the Qur'an. Trans. Khoravi Hosseini Gh. Tehran: Mortazavi; 1990.
30. Zahedi K. Sex and Gender Language in the Holy Qur'an. Strategic Studies on Women 2008, 11 (42): 80-95.
31. Zubaydi MM. Tāj al-'Arūs min Javāhir al-Qāmūs. Np: Dar al-Hidayah; nd.
32. Sabzevari M. Al-Jadīd fī Tafsīr al-Qur'an al-Majid. Beirut: Dar al-Ta'aruf lil Maṭbū'āt; 1406 AH.
33. Sibawayh AB. Al-Kitab. Research: Mohammad Haroun Abd al-Salam. Cairo: Al-Khanji Library; 1968.
34. Seyedi SH. Linguistic Approach to Arabic Syntax. Mashhad: University of Ferdowsi; 2013.
35. Shahsavandi Sh. The Role of Linguistic Gender in Translations and Interpretations of the Qur'an. Bayyenat 2004, 11(42): 81-82.

36. Al-Sharq al-Awsat (The Meddle East), Arab International Newspaper, 9th March, 2020.
37. Sadeghi Tehrani M. Al-Forqan fi Tafsir al-Qur'an bil-Qur'an. Qom: Islamic Culture Publications; 1985.
38. Subhi Saleh. Studies in Language Science. Np: Dar al-'Ilm; 1973.
39. Safavi K. An Introduction to Semantics. Tehran: Surey-e Mehr; 2014.
40. Tabataba'ei SMH. The Qur'an in Islam. Qom: Boustan-e Ketab; 2010.
41. Ṭabātabāeī MH. Al-Mīzān fī Tafsīr Al-Qur'ān. Lebanon: Mu'asisa al-A'lamī lil Maṭbū'āt; 1390 AH.
42. Abdoltawab R. Introduction to Language and Linguistics in Arabic. Trans. Sheikhi H. Tehran: Cultural Deputy of Astan-e Qods Razavi; 1988.
43. Fazeli M. Studies and Criticism of Important Rhetorical Issues. Mashhad: University of Ferdowsi; 1997.
44. Farāhīdī KhbA. Kitāb al-'Ayn. Research: Darvish A. Baghdad: np: 1410 AH.
45. Foroughian Geransaye F. Movludi A.S. Khormaei A. Examining the Representation of Gender in Word Formation in Farsi: Corpus linguistics Approach. Sociolinguistics Quarterly 2019, 2(4): 12-13.
46. Fazlollah MH. Woman in the Shadow of Islam. Trans. Nouruddin M. Beirut: Dar al-Zahra Publications; 1986.
47. Kalantari A. Discourse from Three Linguistic, Philosophical, and Sociological Perspectives. Tehran: Sociologists; 2012.
48. Giddens A. Sociology. Trans. Sabouri M. Tehran: Ney Publications; 1997.
49. Mohasses M. Bahadori A. Reflection on Gender Polytheism in Women Orient-Understanding of Qur'an 2017, 78: 31.
50. Mohammad Khalaf Al-Jamaili S. Replacement of Words in Meaning and Diacritic. Trans. Tahmasebi A. Homayouni S. Tehran: University of Tehran; 2014.
51. Mahmoudi Bakhtyari B. Afkhani A. Tajabadi F. Reflection of Patriarchy in Farsi Language. Research in Sociolinguistics, Woman in Culture and Art 2011, 2 (4): 96-105.
52. Modaresi Y. An Introduction to Sociolinguistics. Tehran: Cultural Studies and Research Institute; 2012.
53. Mozafar MR. Al-Mantiq. Beirut: Dar al-Ta'aruf; 1980.

54. Ma'refat MH. The Quran and the Influence of Environment on It. Qabasat 2003, 29: 147.
55. Mehrizi M. Gender and Translation of the Qur'an. Bayyenat nd, 13(49): 35.
56. Mehrizi M. The Qur'an and Woman Issue. Tehran: Elm; 2014.
57. Mir Saeidi A.S. The Contemporary Farsi a Gendered Language. Al-Zahra University 2012, 3(6): 202.
58. Vadoud A. The Quran and Woman: Revision of Holy Text from Woman Perspective. Trans. Pouyazadeh A. Agahi M. Tehran: Hekmat; 2012.
59. Vivien B. Gender and Social Psychology. Trans. Ahmadi H. Shayegh B. Shiraz: Navid-e Shiraz; 2004.
60. Atkinson K. Language and Gender, In Jackson S. et al. (eds.). Women's Studies: A Reader. London: Routledge; 1993.
61. Ivy D.K. Backlund P. Exploring Gender Speak: Personal Effectiveness in Gender Communication. New York; 1994.
62. Kimel Alvin F. Speaking the Christian God. USA: Wm B. Eerdmans Publishing Co; 1992.
63. Koch M. Language and Gender Researches from a Gender Linguistic Perspective. Saarbrücken Germany: Verlag; 2008.
64. Lee D. Computing Discourses: Perspective & ideology in Language. London: Logman; 1992.
65. Lyon J. Introduction to Theoretical Linguistics. London: Cambridge University Press; 1995.
66. Miller C. Swift K. Words and Women. Harmondsworth: Penguin; 1979.
67. Mills S Feministic Stylistics. Routledge; 1995.
68. Shute S. Sexist Language and Sexism. In M. Vetterling. Braggin (eds.). Sexist Language: A modern Philosophical analysis Totowa; 1981.
69. Tannen D. The Power of Talk: Who Gets Heard and Why. Harvard Business Review; 1995.
70. Wardhaugh R. An Introduction to Sociolinguistics. 5th ed. Oxford: Blackwell Publishing; 2006.
71. Wadud A. Qur'an and Woman: Rereading the interpretation Sacred Text from a Woman's Perspective. New York; 1999